

czej obrony przed zalewem pseudonauki epoki bismarkowskiej, poprzez okres dwudziestolecia, Towarzystwo przeszło do nowych form pracy z chwilą powstania w Toruniu ośrodka uniwersyteckiego. Dziś jest ono niewątpliwie najpoważniejszym ośrodkiem pracy naukowej w całej północnej Polsce.

K. G.

III. TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUKI I SZTUKI W GDAŃSKU

Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku zostało założone w dniu 11 lipca 1922 przez grupę kilku Polaków-gdańszczan i jako jedyne polskie towarzystwo naukowe na terenie ówczesnego Wolnego Miasta Gdańska istniało i działało bez przerwy aż do wybuchu wojny w dniu 1 września 1939.

Celem Towarzystwa była początkowo przede wszystkim praca kulturalno-naukowa wśród Polonii gdańskiej przez „rozwijanie zamiłowania do pracy naukowej w ogóle, a w szczególności dawanie pobudki społeczeństwu polskiemu do badania kultury i przeszłości Gdańska i Pomorza gdańskiego z myślą urobienia gruntu pod przyszłą placówkę naukową w Gdańsku, dającą oparcie i źródła do badań, odnoszących się do Gdańska”¹.

Zgodnie z tymi założeniami Towarzystwo posiadało w latach 1922—1939 charakter towarzystwa otwartego, na członków przyjmowano (na podstawie złożonej deklaracji i decyzji Zarządu Towarzystwa) mieszkańców Gdańska, Polaków, interesujących się zagadnieniami nauki i sztuki.

Pięciosobowy Zarząd pod prezesurą dra Jana Pomierskiego kierował działalnością Towarzystwa, która w obrębie pierwszego pięciolecia (1922—1926) ograniczała się wyłącznie do akcji popularyzacyjno-naukowej przez urządzenie licznych odczytów, organizowanie wystaw i wieczorów muzycznych. Towarzystwo obejmowało trzy wydziały: historyczno-literacki, prawniczo-handlowy, artystyczny.

Położono w ten sposób podwaliny pod pracę naukowo-kulturalną polską w Gdańsku i na tematy z Gdańskiem związane.

Zasadnicza zmiana w działalności Towarzystwa, zmiana w charakterze jego znaczenia i naukowości nastąpiła w r. 1926. Prezesem Towarzystwa został wówczas (29 kwietnia 1926) dr Marcin Dragan, skład członków został wybitnie zasilony przez profesorów i nauczycieli Gimnazjum Polskiego w Gdańsku, zorganizowano w charakterze sekcji sześć wydziałów (historyczny, historii sztuki, przyrodniczy, językoznawczy, prawno-ekonomiczny, bibliotekarski) a przede wszystkim (niezależnie od kontynuowania coraz żywszej działalności odczytowej, do której zapraszano licznych profesorów Uniwersytetu Poznańskiego) przystąpiono do pracy już ściśle naukowej, organizując badania naukowe w zakresie historii Gdańska i podejmując naukowe wydawnictwa. W r. 1928 ukazał się pierwszy tom czasopisma naukowego „Rocznik Gdański” a zarazem pierwszy tom publikacji Towarzystwa, które miało odtąd już bez przerwy aż do r. 1939 prowadzić żywą działalność wydawniczo-naukową.

¹ Rocznik Gdański, tom I, rok 1927, Gdańsk [1928], str. 146.

Bilans jej po rok 1939 zamknął się w około 30 pozycjach wydawniczych obejmujących łącznie około 360 arkuszy druku w przeciętnych nakładach 1000 egzemplarzy, nie licząc licznych odbitek i nadbitek poszczególnych rozpraw i szkiców z „Rocznika Gdańskiego“. Do wydawnictw tych należał przede wszystkim wspomniany już „Rocznik Gdański“, naukowy organ Towarzystwa, ukazujący się co roku (wyjątkowo co dwa lata jako tom podwójny) a zawierający rozprawy naukowe, materiały źródłowe, drobne przyczynki, recenzje i kronikę Towarzystwa, będącą w pewnym sensie kroniką badań historycznych nauki polskiej nad dziejami Gdańska. Towarzystwo bowiem umiało skupić w swym ośrodku zainteresowań niemal wszystkich historyków polskich badających przeszłość Gdańska czy zagadnienia morskie dawnej Rzeczypospolitej.

„Rocznik Gdański“ ukazywał się od r. 1928 bez przerwy po rok 1939. Wydano 12 tomów, w tym 4 podwójne. Druk ostatniego tomu zakończono w Gdańsku 31 lipca 1939, na miesiąc przed rozpętnaniem burzy wojennej. W r. 1931 rozpoczęto seryjną publikację „Biblioteka gdańsko-pomorska“, a w r. 1937 serię „Studiów gdańskich“. W serii pierwszej ukazały się dwie pozycje: antologia „Morze polskie i Pomorze w pieśni“ w układzie i z objaśnieniami dra Władysława Pniewskiego, oraz Marcina Borzymowskiego „Morska nawigacya do Lubeka“, polski poemat morski z r. 1662, wydany przez dra Romana Pollaka z jedyne go wówczas zachowanego egzemplarza pierwodruku (dziś już nie istniejącego). W serii „Studiów gdańskich“ wydano: dra Łukasza Kurdybachy „Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku“ oraz dra Władysława Pniewskiego „Język polski w dawnych szkołach gdańskich“, obie prace oparte na nie znanych i nie wyzyskanych wówczas materiałach gdańskich zbiorów archiwalnych i bibliotecznych.

Osobno wydano (pod redakcją dra Władysława Pniewskiego) księgę pamiątkową ku czci Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza, zasłużonego badacza i miłośnika języka polskiego końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, ostatniego lektora języka polskiego w dawnych szkołach gdańskich.

W latach 1937—1938 wydano dwa spore tomy „Listów“ Przybyszewskiego (w opracowaniu dra Stanisława Helsztyńskiego), druk tomu trzeciego został przerwany na skutek działań wojennych w r. 1939. Dopełniały sumy osiągnięć wydawniczych Towarzystwa w okresie przedwojennym wydawnictwa naukowo-popularne w formie cyklu broszur wydanych w obcych językach na aktualne tematy stosunku ówczesnego portu gdańskiego do Gdyni i problemów polsko-niemieckich, mających na celu przeciwdziałanie wrogiej propagandzie w tym zakresie na zachodzie Europy, oraz dwie broszurki związane z naukowo-artystycznymi wystawami organizowanymi przez Towarzystwo.

Wybuch wojny przerwał gwałtownie działalność Towarzystwa w pełnym jej rozwoju, szereg dalszych prac był już gotowy do druku, niektóre z nich w trakcie składania czy nawet odbijania na czysto. Zniszczono zaraz w pierwszych dniach września 1939 „Stację naukową“ Towarzystwa, lokal pięciopokojowy przy ul. Korzennej 73, mieszczący dwa pokoje gościnne, wcale pokaźną (kilka tysięcy tomów liczącą) bibliotekę zagadnień gdańsko-pomorskich, biuro Towarzystwa i skład wydawnictw.

Poszukiwano aktów Towarzystwa i listy członków, którą w ostatniej chwili zniszczyła dzielna Polka-gdańszczanka, sprzątaczką „Stacji naukowej“, paląc listę w piecu i ratując może w ten sposób szereg członków Towarzystwa, a zwłaszcza Zarządu przed represjami wroga na terenie centralnej Polski, dokąd się schronili. Akty Towarzystwa jeszcze uprzednio zostały wysłane do Krakowa i tam ukryte przez jednego z członków Zarządu Towarzystwa.

Z biblioteki odnaleziono w r. 1945 zaledwie kilka drobnych broszur, została ona od razu w r. 1939 albo zniszczona, albo wywieziona z Gdańska.

Niemal natychmiast po wyzwoleniu Gdańska w marcu 1945 przybyli do dawnej swej siedziby poszczególni członkowie Towarzystwa, obejmując od kwietnia 1945 szereg funkcji w państwowych instytucjach naukowo-oświatowych Gdańska. Można więc było pomyśleć o reaktywowaniu Towarzystwa i powołaniu go do życia w polskim już na nowo Gdańsku.

W dniu 22 lipca 1945, w rocznicę Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, w sali posiedzeń Ratusza Starego Miasta Gdańska, w obecności licznych przedstawicieli gdańskiego społeczeństwa i władz, Towarzystwo za-inaugurowało nowy etap swej pracy.

Przyjmując od tej chwili za swój istotny cel pracę naukową we wszelkich dziedzinach wiedzy, Towarzystwo musiało jednak działać na razie w ramach dawnego statutu jako towarzystwo otwarte. Jednak myśl o skonkretyzowaniu planu utworzenia w Gdańsku ściśle naukowego towarzystwa nurtowała wśród członków, tym więcej że na skutek powołania do życia w Gdańsku kilku wyższych szkół, w tym dwu akademickich (Politechnika Gdańska i Akademia Medyczna), można było oprzeć się na licznych, o szerokim zasięgu naukowym, kadrach profesorów i młodszych sił naukowych tych uczelni. W wyniku tych planów ułożono w r. 1948 projekt nowego statutu „Gdańskiego Towarzystwa Naukowego“ obejmującego (jako towarzystwo zamknięte, naukowe) członków czynnych i korespondentów, rozpadającego się na wydziały (przewidziano ich na razie trzy: historyczno-prawny, przyrodniczo-lekarski, matematyczno-techniczny), posiadającego powoływane dla specjalnych zagadnień naukowych osobne komisje. Opracowano projekt regulaminu wydziałów, projekt regulaminu komisyj. Reorganizacja nauki polskiej w ramach obrad pierwszego Kongresu Nauki Polskiej oraz utworzenie Polskiej Akademii Nauk inaczej rozwiązuje te zamiary. Niewątpliwie powstanie w Gdańsku specjalny ośrodek badań naukowych, oparty na działalności Polskiej Akademii Nauk i przez nią kierowany, już bowiem poprzednie prace naukowo-organizacyjne dały dowody, że teren Gdańska jest terenem skupiającym szeregi polskich naukowców dążących do prowadzenia i kontynuowania zespołowych, zorganizowanych badań naukowych.

Niezależnie od tych ściśle organizacyjnych zamiarów kontynuowano od r. 1948 (przerwaną wybuchem wojny) działalność naukowo-wydawniczą. W pracy tej znalazło Towarzystwo b. dużą pomoc w dwu naukowych instytucjach Gdańska: Wojewódzkim Archiwum Państwowym i Bibliotece Miejskiej. Szczególnie żywo i ściśle układa się współpraca Towarzystwa z Biblioteką Miejską przez podejmowanie z oddziałem wydawnictw Biblioteki wspólnych publikacji, przez współpracę szeregu naukowych bibliotekarzy Biblioteki w pracach redakcyj-

nych i korektorskich wydawnictw Towarzystwa, przez uznanie zbiorów naukowych Biblioteki za zasadniczy warsztat pracy naukowej członków Towarzystwa, przez przekazanie Bibliotece Miejskiej rozsyłki wydawnictw Towarzystwa.

W zakresie publikacji położono główny nacisk na (szczególnie żmudną i nieefektywną, ale nader cenną) publikację źródeł historycznych. W latach 1948—1950 wydano (w opracowaniu dra Adama Skałkowskiego) dwa tomy „Archiwum Wybickiego“ zawierające niemal kompletny zespół dokumentów, listów, notatek i utworów publicystyczno-politycznych tej wybitnej postaci polskiego ruchu wolnościowego przełomu wieków XVIII i XIX, zebrany przede wszystkim z licznych archiwów prywatnych, dziś w większości nie istniejących. Tom trzeci tej publikacji, zawierający utwory literackie Wybickiego i uzupełnienia do dwu pierwszych tomów, jest przygotowany do druku.

Wydano ciekawy historycznie i obyczajowo opis życia polskiego na Pomorzu i w Gdańsku w wieku XVII — Karola Ogiera „Dziennik podróży do Polski 1635—1636“, w oryginalnym tekście łacińskim i tłumaczeniu polskim Edwina Jędrkiewicza, z odpowiednimi wstępami i objaśnieniami. Część pierwsza „Dziennika“ z roku 1635 ukazała się w r. 1950, część druga z roku 1636 jest w druku. Obejmuje ona żywy obraz życia mieszczaństwa gdańskiego trafnie podpatrzony przez bystrego obserwatora — członka francuskiej misji dyplomatycznej.

Wreszcie (w zakresie źródłowych, historycznych publikacji) ukazał się w roku 1951 pierwszy z zakrojonego na szeroką skalę wydawnictwa źródeł historycznych tom „Acta Poloniae Maritima“ — „Źródeł do dziejów morskich Polski“. Wydany tom jest chronologicznie (w planie całego wydawnictwa) tomem siódmym, i to jego pierwszą częścią. Obejmuje materiały do spraw floty morskiej Rzeczypospolitej z lat 1632—1648, z czasów panowania Władysława IV. Przygotował go do druku dr Władysław Czapliński, ogłaszając nieznanne w większości materiały archiwalne zaczerpnięte tak z krajowych zbiorów jak i zagranicznych. Część druga tego tomu obejmująca materiały do zatargu celnego z Gdańskiem z lat 1636—1637 jest w przygotowaniu. Również w przygotowaniu są dalsze tomy tej publikacji, przede wszystkim tomy dotyczące wieku XVI (dwaj ostatni Jagiellonowie) oraz pierwszej ćwierci wieku XVII (czasy Zygmunta III).

W zakresie prac konstrukcyjnych wydano ciekawą pracę urbanistyczno-historyczną inż. Stanisława Bobińskiego „Gdańsk wczesnodziejowy“ próbującą na podstawie wnikliwej analizy najstarszych planów zabudowy miasta odpowiedzieć na pytanie, jak wyglądało pierwotne gdańskie osiedle i gdzie się znajdowało, oraz podać chronologiczny rozwój nawarstwiania dzielnic i ulic miasta. Praca ta może stanowić ogniwo badań naukowych łączące badania historyków i prehistoryków z wywodami urbanistów w jedną całość. Ze względu na znany brak przekazów źródłowych do najdawniejszych dziejów Gdańska (wiek X—XII) oraz fragmentaryczność dotychczasowych prac wykopaliskowych praca inż. Bobińskiego nabiera szczególnego znaczenia i wywołać powinna szeroką dyskusję naukową.

Dla całości kształtu zobrazowania wydanych publikacji należy jeszcze wspomnieć o popularyzatorskiej broszurze-albumiku: „Gdańsk zabytkowy w roku

1950", obrazującej w rysunkach artystycznych i krótkim objaśniającym tekście historycznym stan zabytków Gdańska w toku ich odbudowy.

Dalsze prace są w przygotowaniu, plan wydawniczy na rok 1952 przewiduje siedem pozycji, na rok 1953 — szesnaście.

Myśl o wznowieniu naukowego czasopisma Towarzystwa „Rocznika Gdańskiego” przewija się w planach Towarzystwa od roku 1948. Dopiero jednak ostatnio w r. 1951 udało się rzecz tak dalece przygotować, że pojawienie się nowego czasopisma przewiduje się na rok obecny. Naturalnie problematyka tego pisma, uważanego za oficjalny naukowy organ Towarzystwa, w porównaniu z dawnym „Rocznikiem Gdańskim” ulegnie daleko idącej zmianie.

Prace ogłaszane w dawnym „Roczniku Gdańskim” z lat przedwojennych dotyczyły, ze względu na specjalny charakter polskich badań naukowych na terenie ówczesnego Wolnego Miasta Gdańska, niemal wyłącznie zagadnień historycznych, językoznawczych i historii literatury. Obecnie problematyka „Rocznika Gdańskiego” ma objąć wszystkie dziedziny nauki w zakresie badań związanych z Gdańskiem, morzem i Pomorzem, dalej „Rocznik Gdański” ma zawierać bogaty dział recenzyjny prac dotyczących Gdańska, morza i problemów z nim związanych oraz wyczerpującą kronikę naukową Gdańska i możliwie kompletną bibliografię gdańską, również z zakresu wszystkich dziedzin wiedzy.

Na tym tle przygotowań organizacyjnych i prac wydawniczych rozwijała się wewnętrzna działalność Towarzystwa lat ostatnich. Drobnym zaledwie jej odcinkiem była wznowiona jeszcze w latach 1946—1947 działalność odczytowa. Nie była ona zbyt intensywna, a zaniechano jej zupełnie w latach następnych, wychodząc z założenia, że organizowanie popularnych odczytów leży raczej w zakresie działalności szeregu towarzystw fachowych ogólnopolskich, których gdańskie oddziały czy koła doskonale się z tego zadania wywiązywały.

Natomiast (nie tworząc dla braku podstaw prawnych wydziałów przewidzianych w projekcie nowego statutu zamierzonego „Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”) przystąpiono do organizowania komisji jako komórek pracy naukowej na poszczególnych odcinkach. Komisji istnieje cztery: wydawnictwa „Acta Poloniae Maritima”, rekonstrukcji modeli dawnych polskich jednostek morskich, współpracy z badaniami nad początkami Państwa Polskiego (w ramach wykopalisk gdańskich) oraz komisja morska.

Komisja wydawnictwa „Acta Poloniae Maritima” (istniejąca od r. 1948) ma za zadanie przygotowanie i kierowanie pracami nad publikacją poszczególnych tomów tego wydawnictwa. Współpracuje w niej komitet współautorów złożony z dwunastu historyków, specjalistów od poszczególnych okresów historycznych. W r. 1948 odbył się w Gdańsku dwudniowy zjazd tego komitetu, na którym w wyczerpującej dyskusji ustalono zakres i charakter publikacji, podział na poszczególne tomy, których przewidziano 12, oraz ewentualny plan chronologiczny ich publikacji. Poza źródłami historycznymi w zakres „Acta Poloniae Maritima” ma wejść i bibliografia morska w szerokim zasięgu obejmująca publikacje na ten temat od początku po lata bieżące.

Komisja rekonstrukcji modeli dawnej floty polskiej ma na celu naukowe opracowanie i odtworzenie w formie ścisłych naukowych prac modelarsko-

artystycznych typowych jednostek dawnej floty polskiej w przeciągu całych jej dziejów, od łodzi prehistorycznej po statki handlowe wieku XVIII. Powołana do życia w grudniu 1950 opracowała wytyczne organizacyjne oraz plan działalności z rozłożeniem podstawowych prac (modele typowych 12 jednostek morskich historycznych) na pięć lat.

Komisja współpracy z Kierownictwem Prac Wykopaliskowych w Gdańsku powołana w maju 1951 ma za cel naukową współpracę i pomoc dla ekspedycji wykopaliskowej Uniwersytetu Łódzkiego w Gdańsku, pracującej już od pięciu lat nad badaniami prehistorycznymi pierwotnego Gdańska. Komisja nie przejawiała żywszej działalności ze względu na dotychczasową sezonowość robót wykopaliskowych. Natomiast zamierzone jest (z inicjatywy i przy żywym współudziale Towarzystwa) rozszerzenie prac wykopaliskowych w Gdańsku w r. 1953 na dalsze punkty badań i oparcie ich o własną stację naukową.

Najruchliwszą i budzącą największe zainteresowanie a zarazem obejmującą najszerszy wachlarz zagadnień okazała się Komisja morska. Zorganizowana w kwietniu 1951 zgromadziła kilkudziesięciu współpracowników najrozmaitszych dziedzin wiedzy z morzem związanych. Zadaniem jej jest inicjowanie, popieranie i organizowanie pracy naukowo-badawczej w zakresie zagadnień morskich, jako jedynej na Wybrzeżu (po likwidacji Instytutu Bałtyckiego) instytucji na tym poziomie zainteresowanej wszechstronnie naukowymi badaniami morza. Prace w komisji ze względu na szerokie zainteresowania spowodowały powołanie szeregu podkomisji, jak: regulaminowej, językowej, bibliograficznej, podkomisji encyklopedii morskiej i inn. Tematy omawiane na zebraniach dotyczyły przede wszystkim aktualnych zagadnień naukowych, jak plan opracowania encyklopedii morskiej, badania cech charakterystycznych Wybrzeża, problemy słownictwa morskiego. W planie prac lat 1952-53 leży poruszenie i zbadanie licznych dalszych tematów, jak dzieje rozwoju myśli morskiej w Polsce, polskie tradycje morskie, pedagogika morska, monografia Bałtyku, biografie polskich postępowych działaczy morskich, kultura morska. Komisja morska planuje też podejmowanie wydawnictw z zakresu słownictwa morskiego oraz publikacje przekazów dawnego prawa morskiego.

Dorobek Tow. Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, acz skromniejszy niż wielu innych towarzystw naukowych, opartych o bogate w naukowców środowiska uniwersyteckie, wywiera jednak niewątpliwy wpływ ogólnokulturalny na terenie Gdańska i Wybrzeża. Liczne przejawy życia naukowego i kulturalnego miasta łączyły się i łączą z działalnością Towarzystwa; winny one w przyszłości znaleźć swój stały czynnik koordynacyjny w formie gdańskiej instytucji naukowej ogólnonaukowego charakteru. Tym czynnikiem ogniskującym gdańskie prace naukowe (acz głównie tylko w zakresie humanistyki) było do tej pory w dużej mierze Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku. W jego miejsce winien wejść ogólnonaukowy nowy instytut gdański czy morski pozostający pod kierunkiem Polskiej Akademii Nauk, prowadzący w prastarym polskim bałtyckim mieście portowym — w ramach całości prac naukowych polskich ze wszelkich dziedzin — badania w zakresie tak ważnego zawsze a dziś szczególnie odcinka morskiego.

Marian Pelczar